

Zicht op... senioren en cultuureducatie

Achtergronden en literatuur

Inhoud

Vooraf	4
Senioren en cultuurdeelname	6
Bibliotheek Cultuurnetwerk Nederland	17

Vooraf

'Met het oog op de vergrijzing – tot 2040 neemt het percentage ouderen toe – verdient de participatie van volwassenen extra aandacht. De vergrijzing op zich vormt geen probleem voor de amateurkunst, mits de sector deze doelgroep voldoende uitdaagt en op maat bedient. Wanneer het aanbod tekortschiet, bestaat het risico dat de cultuurdeelname van 55-plussers terugloopt. Een verminderde participatie van ouderen in een vergrijzende samenleving vormt wél een bedreiging voor de amateurkunst. Nu al valt een grote behoefte te constateren aan kunstprojecten voor volwassenen en senioren [...]. Veel 55-plussers willen wel deelnemen aan het culturele leven, of vaker deelnemen [...]. Een grotere cultuurparticipatie van 55-plussers is overigens niet alleen positief voor de cultuursector. Meer aandacht voor kunst, erfgoed en media in de directe leefomgeving van senioren verbetert de kwaliteit van leven, met name van alleenstaanden en van bewoners van bejaardenhuizen, verzorgings- en verpleeghuizen. Cultuurinstellingen kunnen hieraan bijdragen door bij de ontwikkeling en uitvoering van hun beleid nadrukkelijker rekening te houden met de wensen en beperkingen van 55-plussers.'

Uit dit citaat van de Raad voor Cultuur¹ blijkt het belang van cultuureducatie en -deelname van senioren. Aanbieders van cultuureducatie en culturele instellingen zijn zich ongetwijfeld bewust van de groeiende markt die ontstaat door de vergrijzing. Maar waar hebben senioren behoefte aan? Hoe ziet hun cultuurparticipatie eruit en zijn er specifieke factoren die hun cultuurdeelname bepalen? Deze vragen stonden centraal in een recente literatuurstudie door medewerkers van Cultuurnetwerk Nederland². Deze *Zicht op...* is een weergave van de literatuurstudie. Het inleidend artikel van Josefiene Poll en Karin Laarakker beschrijft de resultaten van de literatuurstudie. De geannoteerde literatuurlijst bevat de bestudeerde literatuur over senioren uit de bibliotheekcollectie van Cultuurnetwerk.

Cultuurnetwerk Nederland
Utrecht, augustus 2009

1 Raad voor Cultuur (2007). *Innoveren, participeren!. Advies agenda cultuurbeleid & culturele basisinfrastructuur*. Den Haag: Raad voor Cultuur.

2 Josefiene Poll (projectleider), Karin Laarakker, Jan-Pieter Maaijwee en Anneloes Vermeulen.

Senioren en cultuurdeelname

Karin Laarakker en Josefiene Poll

Senioren worden steeds actiever. Waar vroeger met het pensioen de fase van een zich terugtrekken uit de samenleving aanbrak, hebben de 'nieuwe senioren' tal van (maatschappelijke) bezigheden, waaronder cursussen en culturele activiteiten. Dit artikel beschrijft de resultaten van een literatuuronderzoek naar senioren en cultuurdeelname.

In dit artikel schetsen we op basis van literatuuronderzoek het veranderende overheidsbeleid voor senioren, beschrijven we karakteristieken van de cultuurdeelname van senioren, hun motieven om deel te nemen aan cultuur en motieven van culturele instellingen om educatief aanbod te hebben voor senioren.

Vooraf willen we eerst iets zeggen over het begrip senioren. Het blijkt lastig om deze doelgroep af te bakenen. Zelfs het meest voor de hand liggende kenmerk, namelijk leeftijd, is niet onderscheidend. Immers, vanaf wanneer geldt iemand als 'senior' of als 'oudere'? Vanaf je vijftigste kun je lid worden van de Unie KBO (de Katholieke Ouderenbond), maar met de levensverwachting van 78,0 jaar voor mannen en 82,3 jaar voor vrouwen (in 2007)³ heeft de gemiddelde persoon dan nog heel wat jaren te gaan.

We hebben er vooralsnog voor gekozen geen strenge leeftijdsgrenzen te trekken. De argumentatie hiervoor staat prima verwoord in *Kunsteducatie en senioren. Eindverslag* (LOKV 1999): 'Het begrip ouderen heeft binnen de doelgroep een negatieve lading, het begrip 55+ roept verwarring op: ik ben 53, mag ik dan toch meedoen aan de cursus? [...] Sommige ouderen vinden het heel vervelend om aangesproken te worden op hun leeftijd, het woord senior is dan acceptabeler.'

VAN VERGRIJZING NAAR VERZILVERING

Vergrijzing is al enige jaren een actueel thema. De cijfers liegen er immers niet om. Volgens het CBS zal het aantal vijfenzestigplussers toenemen van 2.367.009 in 2007 tot 3.964.318 in 2050, bijna een verdubbeling.⁴ Voorheen werd vergrijzing vaak negatief benaderd, onder meer vanwege de hoge kosten die deze ontwikkeling met zich meebrengt, zoals voor pensioenen en gezondheidszorg. Deze visie vloeit voort uit de zogenoemde *onthechtingtheorie*, volgens welke ouder worden gepaard gaat met een niet te vermijden proces van verminderende betrokkenheid op de buitenwereld. Ouderdom staat hierin gelijk aan afname van sociale activiteiten en het wachten op het levenseinde.

De laatste jaren heeft echter een kentering plaatsgevonden. In 1990 al signaleerde het SCP: 'Het beeld waarin ouderdom wordt geassocieerd met afhankelijkheid, inactiviteit, ziekte en eenzaamheid is aan slijtage onderhevig. Het ideaaltype van de oudere in de toekomst is dat van een actieve, mobiele, zelfstandige, redelijk opgeleide en koopkrachtige burger.' (Herweijer 1990) Deze voorspelling is juist gebleken. We zien in deze nieuwe visie de meer recente *activiteitentheorie* terug. Volgens deze theorie zijn ouderen beslist nog niet uitgerangeerd en is er zelfs sprake van een onbenut potentieel

3 RIVM/Nationaal Kompas Volksgezondheid: www.rivm.nl/vtv/object_document/o2309n18838.html

4 www.statline.cbs.nl

aan kennis en ervaring onder ouderen. Door (vervroegde) uittreding uit het arbeidsproces en de toegenomen levensverwachting zijn er mogelijkheden voor allerlei nieuwe rollen.

Om deze positieve benadering kracht bij te zetten en om te benadrukken dat individuele levenslopen steeds minder volgens vaste patronen verlopen en dat per levensfase niet meer één activiteit centraal staat (zoals werk of huishouden), is men het ouderenbeleid 'levensloopbeleid' gaan noemen. Ook een term als 'verzilvering' (in plaats van vergrijzing), die uitdrukt dat de consumptie van senioren sterk toeneemt (de naoorlogse generatie die de komende jaren met pensioen gaat, is relatief goed opgeleid en goed bemiddeld) en dat (culturele) instellingen en organisaties hiervan kunnen profiteren, komt steeds meer in zwang (De Haan, Van den Broek, Huysmans & Breedveld 2003).

Ook de ouderen zelf zijn bezig met een stevige emancipatieslag. Zij voelen zich bijvoorbeeld niet langer 'bejaard' vanaf het moment dat ze niet meer werken. Onder de kop 'Werken voor je levenslust' portretteerde *Trouw* op 21 november 2008 de 'nieuwe senior' oftewel de 'medior': '[...] het leven moet ook op latere leeftijd leuk zijn. Was de bejaarde vroeger blij met een optrekje en de arbeidsvrije AOW-uitkering [...] van dat bescheiden wensenpatroon is de senior van nu ver afgedwaald. Hij voelt zich niet oud, moe en afgeschreven. Eerder vitaal, nog vol plannen en hij acht zich een volwaardig lid van de samenleving. Niet meer hoeven/mogen meedoen, is eerder een belediging dan een gunst.' (Schöttelndreier 2008)

Tegelijkertijd is het vanuit sociaaleconomisch oogpunt bittere noodzaak dat ouderen langer 'mee-doen'. De betaalbaarheid van de sociale voorzieningen in Nederland staat onder druk. Meer werk, in personen of in aantal gewerkte uren, zien alle partijen als de koninklijke weg naar voldoende belastinginkomsten voor de verzorgingsstaat (Commissie Arbeidsmarktparticipatie 2008). De Rijksoverheid stimuleert ook vormen van onbetaalde arbeid, zoals vrijwilligerswerk en deelname aan sportieve, educatieve en culturele activiteiten. Deze vergroten immers het geestelijk en lichamelijk welbevinden van senioren, hetgeen hun beroep op de gezondheidszorg vermindert. In de volgende paragraaf komen we hier uitgebreider op terug.

De Rijksoverheid ontwikkelt, zoals gezegd, steeds meer beleid rondom vergrijzing. In 2005 publiceerde het ministerie van VWS de nota *Ouderenbeleid in het perspectief van de vergrijzing*, vaak kortweg *Nota 64* genoemd.⁵ Ook hierin wordt beargumenteerd dat vergrijzing niet slechts negatief hoeft te zijn: 'Mensen leven gemiddeld langer en blijven langer gezond. Dit is zowel voor het individu als de samenleving een verrijking. Het vergt echter ook een nieuwe kijk op de rol van ouderen in de samenleving. [...] Ook in het perspectief van de vergrijzing kiest het kabinet met 'meedoen' in rechten en plichten nadrukkelijk voor het uitdagen van burgers, ondernemingen en andere organisaties tot actieve en ondernemende participatie, aandacht en zorg voor elkaar.' (Ministerie van VWS 2005) Met andere woorden, het kabinet ziet ouderen niet langer als hulpbehoevende mensen die een beslag leggen op de voorzieningen van de Nederlandse maatschappij. 'Door de toegenomen gezonde levensverwachting zijn burgers in staat om langer bij te dragen aan de samenleving, in zowel betaalde arbeid, vrijwilligerswerk als mantelzorg. [...] Zij zijn daarom zelfredzamer en hoeven minder een beroep te doen op sociale voorzieningen.' (ibid.)

Het feit dat de pensioenleeftijd steeds meer opschuift en het feit dat er meer tussenvormen komen tussen wel of niet werken, zoals parttime werken, de voormalige VUT en de huidige levensloopregeling, hebben tot gevolg dat steeds meer senioren tot op latere leeftijd deelnemen aan het arbeidsproces. Naast deelname aan dit arbeidsproces wordt educatie gezien als een belangrijk instrument om de emancipatie van senioren te bevorderen. 'Een leven lang leren' is daarbij het motto. In 2003 koos de Onderwijsraad in het advies *Werk maken van een leven lang leren* voor een

5 Omdat als achtergrond op het omslag de songtekst van *When I'm 64* van de Beatles staat afgedrukt.

brede invulling van dit begrip. Wat betreft *doelen* van een leven lang leren maakt de raad onderscheid tussen:

- economische en werkgerelateerde doelen;
- de ontwikkeling van sociale competenties;
- de ontwikkeling van burgerschapscompetenties;
- persoonlijke ontwikkeling.

Deze doelen kunnen al dan niet gekoppeld zijn aan deelname aan het (betaalde) arbeidsproces.

Wat betreft het *tijdstip* van het leren ziet de raad voor postinitieel leren, ofwel leren na afloop van de 'traditionele' schoolcarrière, een steeds grotere rol weggelegd. De grens met initieel leren vervaagt daarbij steeds meer: 'Duale trajecten, werkgerelateerde scholingsactiviteiten, het vaker dan voorheen onderbreken en weer hernemen van opleidingen en het afwisselen van werk met andere activiteiten, waaronder leren, maken dat het niet meer altijd duidelijk is waar initieel ophoudt en postinitieel begint.' (Onderwijsraad 2003)

Leren hoeft ook niet altijd binnen de muren van een school plaats te vinden. De raad stelt dat 'een leven lang leren' tegenwoordig niet meer wordt geassocieerd met 'een leven lang onderwijs'.

Bovendien blijkt het leren in niet-schoolse en informele situaties vaak effectiever dan formeel leren, en zijn de kosten hiervoor beter in de hand te houden.

In juni 2008 bracht de commissie Arbeidsmarktparticipatie, beter bekend als de commissie Bakker, haar advies uit. Opdracht van het ministerie van VWS was oplossingen bedenken voor het knelpunt van enerzijds een krimpende beroepbevolking en anderzijds een groeiende vraag naar arbeid. Een van de adviezen was om een leeftijds- en loopbaanbewust personeelsbeleid in te voeren, waarmee beter wordt ingespeeld op de veranderende wensen van werknemers, afhankelijk van hun levensfase. Uit onderzoek blijkt dat het volgen van trainingen een goed middel is om ouderen gemotiveerd te houden voor het werk. (Commissie Arbeidsmarktparticipatie 2008)

TRENDS IN CULTUURDEELNAME VAN SENIOREN

Cultuurparticipatie in het algemeen wordt bepaald door een complex samenspel van factoren. Het gaat daarbij onder meer om de volgende variabelen:

- geslacht;
- SES (Social Economic Status);
- opleidingsniveau;
- etniciteit;
- levensfase (wel of niet werkend, wel of niet getrouwd of een partner, wel of niet grootouder);
- culturele interesse van de partner;
- samenstelling en culturele interesse van het sociaal netwerk;
- culturele bagage en cultuurdeelname eerder in het leven;
- woonsituatie en urbanisatiegraad (stad/platteland);
- mobiliteit;
- ervaren gezondheid.

Veel van deze variabelen zijn bij ouderen dezelfde als bij jongere leeftijdsgroepen. Bij senioren is er vermoedelijk echter sprake van specifieke patronen en samenhangen. Zo valt het ons inziens te verwachten dat urbanisatiegraad, mobiliteit en cultuurdeelname nauwer met elkaar samenhangen met cultuurdeelname dan bij jongere cohorten. Voor zover ons bekend is hiernaar geen uitgebreid (empirisch) onderzoek verricht.

In ieder geval wordt duidelijk dat er, op grond van deze veelheid aan variabelen, sprake is van een grote heterogeniteit binnen de groep senioren.

De onderzoeksliteratuur over ontwikkelingen in cultuurdeelname van senioren laat vanaf de jaren negentig een teruggang zien van de onthechtingstheorie ten gunste van de activiteitentheorie.

PATROON TOT BEGIN JAREN NEGENTIG

Oudere cultuurdeelnameonderzoeken wijzen uit dat senioren een minder gevarieerd tijdbestedings-repertoire hebben dan jongere generaties. De cultuurdeelname neemt af naarmate de leeftijd vordert, vooral boven de 50 à 55 jaar. Van Beek en Knulst (1990, 1991), die de amateurkunstbeoefening onderzochten, verwonderden zich over deze gedragsverandering: 'Dit is opmerkelijk, omdat er in deze levensfase waarin de kinderen het huis verlaten en de beroepsloopbaan – al of niet vervroegd – wordt beëindigd, als regel meer tijd beschikbaar is voor allerlei activiteiten. [...] Het voordeel van extra tijd weegt kennelijk onvoldoende op tegen de beperkingen die het ouder worden evenzeer vergezellen.' We zien hier duidelijk een echo van de onthechtingtheorie: met het ouder worden wordt alles minder. Overigens kan dit gunstig zijn voor die vormen van cultuurdeelname die geduld en concentratie vergen, zoals lezen.

VERANDERINGEN VANAF DE JAREN NEGENTIG

Begin jaren negentig begint het beeld te kantelen. Onder de bevolking als geheel neemt de cultuurparticipatie (waartoe ook het mediagebruik wordt gerekend) toe. Knulst (1992) signaleert dat de nieuwe generatie ouderen meeloopt in die trend en zich op bepaalde gebieden, waaronder uitgaan, zelfs sneller ontwikkelt dan de jongere generatie. Bovendien, stelt Knulst '... [onderscheiden de 'jonge senioren van nu'] zich niet zozeer van hun voorgangers doordat ze allerlei nieuwe activiteiten aangenomen, maar doordat ze de activiteiten die ze al hadden tot op hogere leeftijd volhouden'.

In de loop van de jaren die volgen wordt het vrijetijdspatroon van de bevolking als geheel steeds rusteloziger. Dat wil zeggen dat de vrije tijd steeds meer versnipperd raakt en het aanbod aan mogelijke bestedingen enorm uitdijt. Dat geldt niet alleen voor jongeren, maar ook voor ouderen; de hoeveelheid en de verscheidenheid aan culturele activiteiten die zij ondernemen, groeien sterk. Van den Broek en De Haan (2003) spreken zelfs van het 'Veronica-misverstand'. Jongeren ondernemen weliswaar meer vrijetijdsactiviteiten en zijn meer uithuizig, maar het vrijetijdsrepertoire van ouderen vertoont sinds de jaren negentig een sterke inhaalslag. De dynamiek hierin is veel groter dan bij jongeren. De onderzoekers pleiten daarom voor een omkering van de slogan van Veronica uit de jaren negentig in 'Je bent oud en je wilt wat'.

Ook in het meer recente onderzoek van Van den Broek, De Haan en Huysmans (2009) komt dit beeld naar voren. Hieruit blijkt dat de jongeren, maar ook de jongere ouderen (50-64 jaar) cultureel actiever zijn geworden. De interesse van de laatste groep betreft wel voornamelijk de meer traditionele vormen van cultuur, zoals musea, monumenten, archieven, klassieke muziek, toneel en ballet. Toch valt het de onderzoekers op dat ook bij de kunstbeoefening er geleidelijk steeds meer volwassenen op latere leeftijd een kunstdiscipline beoefenen.

Een verklaring voor deze inhaalslag ligt in de wisseling van de wacht die heeft plaatsgevonden. Van den Broek en De Haan (2007) stellen vast dat de babyboomers, de 'nieuwe ouderen', meer dan oudere generaties '... gewend [zijn] aan een actief vrijetijdspatroon en aan een welvaartsniveau dat hen toestaat het een en ander te spenderen'. Verder is er ook een wisselwerking met de emancipatie vanuit de ouderen zelf en de toegenomen vitaliteit en gezondheid.

GRENZEN EN DIFFERENTIATIE

Enige nuance in de hiervoor beschreven trends is op zijn plaats. Deze trends gelden heel in het algemeen en we moeten ons ervan bewust zijn dat senioren een zeer heterogene groep zijn. Wat dat betreft sluiten we ons van harte aan bij Ranshuysen (1998), die aandacht vraagt voor de nadelen van de grootschaligheid van de SCP-databestanden waarop bovengenoemde onderzoeken zijn gebaseerd. Weliswaar zijn de gegevens representatief voor de gehele Nederlandse bevolking en daarmee betrouwbaar en geschikt voor longitudinaal onderzoek, maar ze zijn weinig specifiek. 'Door het samenvoegen van gegevens over heel verschillende activiteiten en het over één kam scheren van

zeer uiteenlopende bevolkingsgroepen wordt onvoldoende recht gedaan aan de complexe praktijk van cultuurdeelname. [...] situaties op lagere niveaus komen niet uit de verf.' Oftewel, er is veel variatie tussen subgroepen.

Het lijkt erop dat algemene patronen in cultuurdeelname, zoals het feit dat de cultuurdeelname hoger is naarmate men hoger opgeleid is, ook gelden voor senioren. Nader onderzoek zou echter nodig zijn om te bepalen welke specifieke differentiaties gelden voor senioren, en in het bijzonder wat de consequenties (kunnen) zijn voor cultuureducatie. Hieronder kijken we kort naar differentiaties in leeftijd, herkomst en woonplaats en de gevolgen daarvan voor cultuurparticipatie en, waar gegevens bekend zijn, voor deelname aan cultuureducatie.

LEEFTIJD

De afbakeningen binnen de doelgroep 50+ of 55+ zijn niet meer zo streng als vroeger. We noemden bijvoorbeeld al de 'medioren'.

Die vervaging van grenzen geldt bijvoorbeeld voor die tussen 'werken' en 'niet werken'. Mensen gaan niet langer zonder meer op hun vijftenzestigste met pensioen. Dankzij de VUT-regeling, die in de jaren tachtig werd ingevoerd, is er in de jaren voor het pensioen al een overgangsfase waarbij men niet meer fulltime deelneemt aan het arbeidsproces, waardoor er meer tijd is voor vrijetijdsactiviteiten. De VUT-regeling heeft nu plaatsgemaakt voor de levensloopregeling. Daarnaast ligt het in de rede dat de pensioengerechtigde leeftijd op korte termijn wordt opgetrokken. Ook langs deze weg wil de Rijks-overheid de participatiegraad van ouderen verhogen (Commissie Arbeidsmarktparticipatie 2008). De tijd zal leren welke effecten op de tijdsbesteding van senioren de voorgestelde maatregelen zullen sorteren. Ook technische en technologische ontwikkelingen (bijvoorbeeld de mogelijkheden om vanuit huis te werken) zijn van invloed op toekomstige verhoudingen tussen arbeidsdeelname en vrije tijd. Niet alleen het al dan niet nog deelnemen aan het arbeidsproces maar ook andere veranderingen in de persoonlijke levenssfeer die samenhangen met leeftijd zijn van invloed op de cultuurparticipatie, of kunnen dat zijn. Een ervan is het al dan niet hebben van (grotere) kleinkinderen. Zo onderneemt 30% van de Brabantse senioren wel eens culturele activiteiten met hun kleinkinderen; 18% doet dit nog niet, maar zou dit wel willen doen (Edelmann 2006).

Een andere factor is de 'ervaren gezondheid' (De Boer 2006). Ook die beïnvloedt aard en aantal te ondernemen activiteiten; hoe gezonder men zich voelt, hoe meer men bijvoorbeeld uithuizig zal zijn. De ervaren gezondheid neemt af met de jaren, want ondanks alle maatschappelijke en sociaal-economische ontwikkelingen en de ontwikkelingen in de gezondheidszorg is er op het einde van het leven welhaast onvermijdelijk een periode waarin sprake is van toenemende inactiviteit.

HERKOMST

Allochtone vertegenwoordigers van de huidige generatie senioren zijn gemiddeld genomen lager opgeleid dan autochtone senioren; vooral Marokkaanse ouderen hebben vaak alleen basisonderwijs genoten. De belemmeringen voor deelname aan scholingsactiviteiten, zoals onbekendheid met het aanbod en onvoldoende vooropleiding, die al gelden voor senioren in het algemeen, wegen voor allochtone senioren daardoor nog zwaarder. Hun deelname aan het volwassenenonderwijs blijft daardoor ver achter bij de deelname van autochtone ouderen (Tesser, Van Dugteren & Merens 1998). Overigens dient opgemerkt te worden dat het hier in eerste instantie niet zozeer gaat om sociaal-culturele verschillen tussen autochtone en allochtone senioren, maar om sociaaleconomische verschillen. Voor toekomstige cohorten Turken en Marokkanen, die niet behoren tot de eerste generatie arbeidsmigranten, liggen de zaken al heel anders. Er wordt wel eens beweerd dat de Turkse en Marokkaanse gemeenschap in Nederland dezelfde kenmerken hebben als de Nederlandse samenleving in de jaren vijftig en zestig. Dat zou (kunnen) betekenen dat er de komende decennia grote veranderingen gaan plaatsvinden.

WOONPLAATS

De vergrijzing is op het platteland veel sterker dan in stedelijke gebieden (Steenbekkers, Simon & Veldheer 2006). Dat betekent dat het relatieve aandeel van senioren uit plattelandsgebieden de komende jaren zal toenemen.

Een voor de hand liggend probleem als het gaat om deelname aan culturele en cultuureducatieve activiteiten op het platteland is het vervoer. Bewoners van het platteland verplaatsen zich vaker en over grotere afstanden dan inwoners van stedelijke gebieden, vooral met de auto. 'Vervoersarmoede' op het platteland is beperkt tot de groep ouderen zonder rijbewijs. Zij zijn aangewezen op familie en vrienden of op voorzieningen als de regiotaxi.

De plattelandsbevolking is gemiddeld genomen lager opgeleid dan de stedelijke bevolking. Op het gebied van cultuurdeelname zou dat betekenen dat de cultuurparticipatie daar dus lager is. Toch is dat maar zeer de vraag. Uit SCP-onderzoek (Steenbekkers, Simon & Veldheer 2006) blijkt dat er weinig verschillen in tijdsbesteding zijn tussen bewoners van het platteland en stadsbewoners. Bij beide groepen ligt het zwaartepunt op het gebruik van elektronische media en het onderhouden van sociale contacten. Wel zijn inwoners van het platteland meer georiënteerd op de lokale omgeving (contact met de burens, plaatselijk gerichte acties), zijn ze vaker kerkelijk en brengen ze 60 procent van hun uitstapjes op het platteland door. Ook zijn ze vaker lid van (recreatieve) organisaties. Dat geldt zeker ook voor culturele organisaties. Het is een bekend verschijnsel dat harmonieën, fanfares en toneelgezelschappen op het platteland bestaan uit 'grijze hoofden'.

SENIOREN ALS DOELGROEP

In deze paragraaf beschrijven we motieven van culturele instellingen om senioren al dan niet als doelgroep te kiezen. De informatie is gebaseerd op literatuur over educatieve activiteiten in het algemeen, culturele activiteiten en cultuureducatieve activiteiten.

Culturele instellingen worden bekostigd met publiek geld en het ligt dan ook voor de hand dat ze ernaar streven om alle burgers, dus ook senioren, te bedienen. Een ander argument is dat mensen langer leven en daarbij langer gezond blijven: de doelgroep senioren is een groeiende afzetmarkt voor producten en diensten – denk aan de 'verzilvering'.

Senioren zijn echter niet alleen consument. Culturele instellingen kunnen hen ook inzetten als producent. Veel senioren gaan na hun pensioen op zoek naar een nieuwe tijdsinvulling, vaak in de vorm van vrijwilligerswerk. De culturele sector kan de kennis, ervaring en het enthousiasme van ouderen benutten. In een reportage in *Volkskrant Magazine* in januari 2009 over (hard!) werkende vijftenzestigplussers wordt de directeur van een uitzendbureau voor senioren geciteerd:

'Gepensioneerden zijn supergemotiveerd, flexibel, loyaal, betrokken, ervaren en financieel aantrekkelijk, omdat werkgevers voor hen geen sociale premies hoeven af te dragen.' Bovendien komen ze zelden te laat en zijn ze voorzichtiger. En het feit dat ze misschien iets langzamer zijn weegt op tegen de grote kwaliteit van hun werk. (Berkeljon 2009)

In de literatuur vonden we ook factoren die de bereidheid van (culturele) instellingen om zich te richten op de doelgroep 'senioren' negatief beïnvloeden, namelijk:

- onbekendheid met de doelgroep;
- beeldvorming: 'senioren willen niet leren'; 'senioren zijn te kritisch'; 'senioren zijn traag';
- politieke agenda: jongeren waren de afgelopen jaren de focus van het landelijke cultuur(educatie)beleid.

MARKETING VOOR SENIOREN

Steeds meer marketing richt zich op senioren. We zijn in de literatuur termen tegengekomen als 'yeebies' (Young Elderly Energetic People Into Everything), 'leeftijdsbeleving' en het 'seniorproof' zijn van reclame-uitingen. Bureaus als ProAging⁶ richten zich zelfs uitsluitend op de ouderenmarkt. Bij het ontwikkelen van aanbod voor senioren biedt de literatuur als belangrijkste aanknopingspunt dat men rekening moet houden met de grote differentiatie binnen deze groep. We noemden al uiteenlopende sociologische determinanten voor het cultureel gedrag van senioren. In de publicatie *50pk. tijd voor cultuur* wordt dit ook benadrukt: 'Dé 50-plusser bestaat niet'. De publicatie bevat een aantal suggesties voor het maken van een indeling:

- indelen op leeftijd, waarbij wordt uitgegaan van een tweedeling gebaseerd op wel of niet meer deelnemen aan het arbeidsproces: 50–64 jaar en 65 jaar en ouder. Deze laatste groep wordt vaak nog, op basis van te verwachten gezondheidsproblemen, onderverdeeld in twee groepen: 65–74 jaar en 75 jaar en ouder;
- indelen naar belangrijke levensgebeurtenissen zoals stoppen met werken, verandering in de financiële situatie, geboorte van de eerste kleinkinderen, overlijden van partner en het ontstaan van gezondheidsklachten;
- indelen op levenshouding. Er worden vijf typen ouderen genoemd: behoudende zorgzamen, oudere afwachtenden, stoere prijsbewusten, jongere ruimdenkers, vrijgevochten voorlopers. Echter ook psychologische aspecten spelen een rol, zoals het vermogen om nieuwe informatie te verwerken, motivatie en interesse (meer hierover in de volgende paragraaf).

Recht doen aan deze verschillen wordt in de literatuur vooral gezien als 'er expliciet aandacht aan besteden': bespreek met (potentiële) deelnemers wát ze willen en hóe ze het willen. En dan is de tip om dit niet alleen aan het begin of eind van een programma te doen, maar gedurende het gehele educatieve programma.

Verder biedt de literatuur de volgende overwegingen:

- De behoefte om nauwkeurig te werken neemt toe naarmate men ouder wordt. Het letten op details wordt bij de uitvoering van activiteiten belangrijker;
- De sociale oriëntatie en betrokkenheid nemen toe naarmate men ouder wordt;
- De behoefte om zelf verantwoordelijk te zijn voor het eigen werk en de behoefte aan autonomie nemen toe naarmate men ouder wordt;
- Het opnamevermogen en het tempo bij het verwerken van volledig nieuwe informatie nemen af;
- De motoriek en fysieke mogelijkheden nemen af;
- Niet iedere docent wil en is geschikt om les te geven aan dan wel educatief materiaal te ontwikkelen voor senioren. Kies gemotiveerde docenten en zorg dat ze geschoold zijn.
- Activiteiten organiseren voor senioren met kleinkinderen;
- Activiteiten voor jonge senioren laten plaatsvinden in de avond;
- Activiteiten voor oudere senioren laten plaatsvinden in de middag;
- Gebruik maken van activiteitenbegeleiders in tehuizen. Hun rol wordt steeds groter door de hoge leeftijd van de bewoners en de zware zorg;
- Mediores (50- tot 65-jarigen) niet als specifieke doelgroep aanspreken;
- Arrangementen aanbieden van activiteiten met een sociaal aspect (bijvoorbeeld een bezoek aan een voorstelling vooraf laten gaan door een etentje met alle deelnemers);
- Ervoor zorgen dat je de juiste kanalen gebruikt om je aanbod bekend te maken (zoals dagbladen, huis-aan-huisbladen, brochures, flyers, weekbladen en tijdschriften), internet alleen gebruiken om jongere senioren te benaderen.

6 Zie www.proaging.nl

Publicaties als die van Greenberg (1987), Fitzner & Rugh (1998) en Boyer (2007) bieden uitgebreide tips en handreikingen om goed aanbod voor senioren te ontwikkelen.

MOTIEVEN VAN SENIOREN

We meldden al dat overheden en instellingen uiteenlopende motieven hebben om de deelname van ouderen aan scholingsactiviteiten, al dan niet op het gebied van cultuur, te stimuleren. Senioren zelf kunnen al even uiteenlopende motieven hebben om deel te nemen.

De in *life-span development* gespecialiseerde ontwikkelingspsycholoog McCluskey (1971 en 1984, in Herweijer 1990) maakt een onderscheid tussen vijf behoeften van ouderen waarin onderwijs voorziet, namelijk:

- 1 *coping needs* (de behoefte om zich aan te passen aan veranderde omstandigheden door het ouder worden);
- 2 *expressive needs* (de behoefte aan persoonlijke ontwikkeling en sociale contacten);
- 3 *contributive needs* (de wens om vaardigheden op te doen voor maatschappelijke participatie);
- 4 *influence needs* (de behoefte aan vaardigheden voor belangenbehartiging);
- 5 *transcendence needs* (de behoefte aan zingeving).

Doets (1988, in Herweijer 1990) merkt echter op dat deze opsomming van behoeften weinig zegt over de mate waarin ouderen de verschillende behoeften daadwerkelijk ervaren. Uit zijn eigen onderzoek naar de leeroriëntaties bij volwassen Nederlanders blijkt dat er twee typen motieven en verwachtingen zijn:

- 1 één algemene sociale leeroriëntatie, waarbij leren een middel is om sociale contacten te onderhouden;
- 2 twee instrumentele leeroriëntaties, namelijk op maatschappelijke participatie en op de beroepsloopbaan.

Een gevoelde behoefte leidt niet per se tot deelname aan educatie. Er kunnen immers ook belemmeringen zijn. Cross (1980, in Herweijer 1990) onderscheidt drie soorten belemmeringen voor deelname aan onderwijs door ouderen:

- 1 *institutioneel*: inhoud en organisatie van het onderwijs zijn niet op hen afgestemd;
- 2 *situationeel*: leskosten zijn te hoog, bereikbaarheid van instellingen en het comfort zijn onvoldoende, mobiliteit van ouderen neemt af;
- 3 *dispositioneel*: psychologische eigenschappen, waaronder de angst van ouderen om te leren, omdat ze weinig of geen onderwijservaring hebben en/of het gevoel dat ze te oud zijn om te leren.

Het gaat hier om belemmeringen voor educatie in het algemeen, maar wij zijn van mening dat ze ook van toepassing kunnen zijn op cultuureducatie.

Andere belemmeringen die een rol kunnen spelen bij cultuureducatie zijn ons inziens onder meer:

- onbekendheid met het aanbod;
- concurrentie van andere activiteiten, waaronder activiteiten thuis;
- beeldvorming van cultuur in combinatie met zelfbeeld (dit is deels ook een dispositionele belemmering, zie nummer 3 hierboven).

Naast de vraag waarom senioren leren is het ook interessant te weten hoe ze leren. De theorieën van Kolb en Gardner zijn de meest genoemde theorieën als het gaat om leerstijlen en didactiek voor cultuureducatie. Maar deze zijn niet specifiek gericht op senioren, sterker nog, ze worden vooral in verband gebracht met cultuureducatie in het primair en voortgezet onderwijs. Naast de overwegingen die de marketing voor senioren biedt zoals afnemende geheugencapaciteit, behoefte aan nauwkeurigheid, hebben we in de literatuur geen algemene leertheorieën gevonden over hoe ouderen leren. Wat we wel hebben gevonden is het boek *Arts for older adults. An enhancement of life* van

Donald Hoffman uit 1992. Dit boek geeft onder meer een overzicht van de diverse effecten van ouderdomsverschijnselen, fysiek en mentaal, op cultuurdeelname. De kern van het boek wordt echter gevormd door de hoofdstukken die een handboek vormen voor het maken van culturele programma's voor ouderen. Daarvoor komen eerst per discipline - beeldende kunst, muziek, dans en creatief schrijven - de belangrijkste (niet leeftijdsgebonden) leertheorieën aan bod. Deze worden gevolgd door een plan van aanpak voor het ontwikkelen van een kunsteducatief aanbod voor ouderen.

TOT SLOT

De geraadpleegde literatuur biedt veel praktische tips voor het opstellen van cultureel (educatief) aanbod voor senioren. Ook is duidelijk geworden dat de groep senioren zeer divers is en verder ingedeeld moet worden als instellingen een passend aanbod willen maken.

Echter, de meer fundamentele vraag 'Wat leert de literatuur ons over de relatie tussen hoge(re) leeftijd, cultuureducatie en/of cultuurparticipatie' blijft onbeantwoord. Er is geen onderzoek over cultuurdeelname dan wel cultuureducatie waarin de focus ligt op de heterogeniteit binnen de groep 'senioren'. Ook zou het interessant zijn om te kijken naar hoe jongeren en ouderen dezelfde activiteiten beoordelen: wat zijn elementen die de ouderen aanspreken en wat zijn elementen die de jongeren aanspreken? Wat is het verschil tussen die senior en een dertiger die dezelfde cursus volgt? Naast dit verschil in 'beleven' is het ook van belang om te kijken naar de effectiviteit van de didactiek die gebruikt wordt in de cursussen: ligt het gemiddelde tempo in een cursus bijvoorbeeld te hoog voor de oudere deelnemers? Willen ouderen andere dingen leren dan jongeren? En hoe hou je rekening met een eventuele teruggang in geheugencapaciteit of andere beperkingen die een oudere leeftijd met zich meebrengt?

Wat we weten uit de vele onderzoeken naar cultuurdeelname is dat de culturele bagage vanuit huis of school stimulerend werkt voor cultuurdeelname op latere leeftijd. De term 'culturele bagage' is echter niet helder. Gaat het om kennis of ervaring? Of allebei? En zijn beide wel van elkaar los te koppelen? In de onderzoeken naar cultuurdeelname wordt daarnaast geen onderscheid gemaakt tussen culturele activiteiten met en zonder educatief element. Dit heeft uiteraard ook te maken met dat er veel discussie mogelijk is over het precieze onderscheid tussen beide. De vraag is of de begrippen cultuureducatie en cultuurparticipatie in de praktijk los van elkaar staan. Met andere woorden: als iemand een fotografie cursus volgt, telt dit dan als cultuureducatie of als cultuurdeelname? En telt een museumbezoek waarin je de achtergrondinformatie over de kunstenaar leest in de zaalteksten als cultuurdeelname of cultuureducatie?

Zolang deze vragen niet beantwoord zijn en zolang er geen onderzoek voorhanden is dat zich specifiek richt op cultuurdeelname/-educatie onder senioren, is een eenduidig antwoord op de vraag wat de relatie is tussen ouderen, cultuureducatie en/of cultuurparticipatie niet mogelijk.

Auteurs zijn werkzaam bij Cultuurnetwerk Nederland.

LITERATUUR

NB: Deze literatuurlijst bevat alleen publicaties die worden aangehaald in het bovenstaande artikel. De geannoteerde literatuurlijst die na deze lijst volgt bevat alle literatuur die voor het literatuuronderzoek is bestudeerd.

Beek, P. van & Knulst, W. (1991). *De kunstzinnige burger : onderzoek naar amateuristische kunstbeoefening en culturele interesses onder de bevolking vanaf 6 jaar*. (Cahier 86). Rijswijk: SCP.

Berkeljon, S. (2009). Doorgaan tot het niet meer gaat. *Volkskrant Magazine*, 17 januari, 18-21.

Boer, A. de (Ed.) (2006). *Rapportage ouderen 2006. Veranderingen in de leefsituatie en levensloop*. (SCP-Publicatie 2006/12). Den Haag: SCP.

Boyer, J. Misy (2007). *Creativity matters. The art and aging toolkit*. New York: National Guild of Community Schools.

Brand, R., Hendrikse, A-R. & Kok, A. (Eds.) (2009). *50pk. tijd voor cultuur*. Rijswijk: Kunstgebouw.

Broek, A. van den & Haan, J. de (2003). Het Veronica-misverstand, ofwel: je bent oud en je wilt wat. In J. de Haan, A. van den Broek, F. Huysmans & K. Breedveld, *Tijdverschijnselen. Impressies van de vrije tijd* (pp. 15-16). Den Haag: SCP.

Broek, A. van den & Haan, J. de (2007). Zoveel te doen. Vijfentwintig jaar vrijetijdsbesteding. *Vrijetijdstudies*, 25(4), 19-32.

Broek, A. van den, Haan, J. de & Huysmans, F. (2009). *Cultuurbewonderaars en cultuurbeoefenaars : trends in cultuurparticipatie en mediagebruik*. Den Haag: SCP.

Commissie Arbeidsmarktparticipatie (2008). *Naar een toekomst die werkt. Advies Commissie Arbeidsmarktparticipatie*.

Edelmann, E. (2006). *Senioren en cultuur : interesses, motieven, kansen en beperkingen*. Tilburg: PON.

Fitzner, D.H. & Rugh, M.M. (Eds.) (1998). *Crossroads : the challenge of lifelong learning*. Reston: NAEA.

Greenberg, P. (1987). *Visual arts and older people : developing quality programs*. Springfield: Thomas.

Haan, J. de, Broek, A. van den, Huysmans, F. & Breedveld, K. (2003). *Tijdverschijnselen. Impressies van de vrije tijd*. Den Haag: SCP.

Herweijer, L.J. (1990). *Educatie op leeftijd*. Rijswijk: SCP.

Hoffman, D.H. (1992). *Arts for older adults : an enhancement of live*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.

Knulst, W. (1992). *Vrije tijd en cultuur op leeftijd*. (Essays 4). Den Haag: Culturele Raad Zuid-Holland.

Knulst, W. & Beek, P. van (1990). *Tijd komt met de jaren. Onderzoek naar tegenstellingen en veranderingen in dagelijkse bezigheden van Nederlanders op basis van tijdsbudgetonderzoek*. Rijswijk: SCP.

LOKV (1999). *Kunsteducatie en senioren. Eindverslag*. Utrecht: LOKV.

Ministerie van VWS (2005). *Ouderenbeleid in het perspectief van de vergrijzing*. Den Haag: Ministerie van VWS.

Onderwijsraad (2003). *Werk maken van een leven lang leren : advies*. Den Haag: Onderwijsraad.

Ranshuysen, L. (1998). Waarom het kunstleven vergrijst in een multiculturele samenleving (en hoe dit met een goede marketing kan worden voorkomen). In J. de Grauw (Ed.), *De kunstzinnige burger opnieuw onderzocht. Verslag Salon 15 mei 1998* (pp. 24-31). Utrecht: LOKV.

Schöttelndreier, M. (2008). Werken voor je levenslust. *Trouw*, 21 november.

Steenbekkers, A., Simon, C. & Veldheer, V. (Eds.) (2006). *Thuis op het platteland. De leefsituatie van de stad en het platteland vergeleken*. Den Haag: SCP.

Tesser, P.T.M., Dugteren, F.A. van & Merens, J.G.F. (1998). *Rapportage minderheden 1998 : de eerste generatie in de derde levensfase*. (Cahier 153). Den Haag: SCP.

[Link naar literatuur van Zicht op... senioren en cultuureducatie](#)

Bibliotheek Cultuurnetwerk Nederland

Voor iedereen die vanuit zijn studie of beroep te maken heeft met kunst- en cultuureducatie is de bibliotheek van Cultuurnetwerk Nederland van belang. In het centrum van Utrecht vindt u een uitgebreide en unieke collectie publicaties over kunst- en cultuureducatie.

COLLECTIE

Naast talloze monografieën bevat de collectie circa 175 binnenlandse en buitenlandse (vak)tijdschriften, vele lesmethoden, les- en projectmaterialen voor zowel basis- als voortgezet onderwijs, handboeken, naslagwerken en onderzoeksrapporten. Een aparte collectie is de instellingendocumentatie van centra voor de kunsten en van landelijke onderwijs- en culturele instellingen. Deze omvat naast jaarverslagen en beleidsplannen ook nota's van landelijke, provinciale en gemeentelijke overheden. Materialen uit de instellingendocumentatie zijn ter plekke te raadplegen, maar zijn niet te leen.

OPENINGSTIJDEN

De bibliotheek is voor publiek geopend op maandag van 13.30 tot 17.00 uur en van dinsdag tot en met vrijdag van 9.30 tot 17.00 uur. Raadpleeg de website van Cultuurnetwerk Nederland, www.cultuurnetwerk.nl, of bel, 030-236 12 00 voor afwijkende openingstijden in verband met feestdagen en vakantieperioden.

CATALOGUS ON LINE: WWW.CULTUURNETWERK.NL > PRODUCTEN & DIENSTEN > BIBLIOTHEEKCATALOGUS

De catalogus van de bibliotheek is op internet te raadplegen. Publicaties zijn op verschillende wijzen te vinden in de catalogus. Ook geeft de catalogus on line informatie of een publicatie aanwezig is of uitgeleend.

LENEN

De meeste materialen zijn te leen en kunnen per post aan u toegestuurd worden. Indien u wilt lenen moet u ingeschreven zijn bij de bibliotheek. Voor het inschrijven is een identiteitsbewijs (paspoort, rijbewijs, Europees identiteitsbewijs) alsmede een recent afschrift van uw giro- of bankrekening (vanwege de adresgegevens) noodzakelijk. Aanmelding als lid is ook schriftelijk mogelijk. Stuur met uw aanmelding een kopie van uw identiteitsbewijs en van een recent giro- of bankafschrift mee.

LEDEN

Personen en instellingen kunnen lid worden van de bibliotheek. Leden betalen geen leengeld voor materialen en krijgen 50 procent korting op literatuurselecties. Bovendien ontvangen leden gratis *Zicht op...*

Een lidmaatschap kost voor particulieren € 20,50 per jaar en voor instellingen en scholen € 34,50 per jaar. Een lidmaatschap kan op elk moment ingaan en wordt jaarlijks stilzwijgend verlengd. Opzeggingen (alleen schriftelijk) dienen voor 1 december van het nieuwe kalenderjaar in het bezit te zijn van Cultuurnetwerk Nederland.

COLOFON

Zicht op... senioren en cultuureducatie is een uitgave in de serie *Zicht op...* van Cultuurnetwerk Nederland.

Hoofdredactie: Marie-José Kommers

Artikel: Karin Laarakker en Josefiene Poll

Selectie literatuur, websites en projecten: Dienst Informatie & Documentatie

Productie

Cultuurnetwerk Nederland, Utrecht

Drukwerk

&producties bv

Cultuurnetwerk Nederland

Ganzenmarkt 6

Postbus 61

3500 AB Utrecht

Telefoon 030-236 12 00

Fax 030-236 12 90

E-mail info@cultuurnetwerk.nl

Internet www.cultuurnetwerk.nl

Zicht op... is gratis voor leden van de bibliotheek van Cultuurnetwerk Nederland. Deze uitgave is in pdf-formaat kosteloos beschikbaar op www.cultuurnetwerk.nl. Geïnteresseerden kunnen ook tegen betaling van de verzend- en administratiekosten een exemplaar bij Cultuurnetwerk opvragen, zolang de voorraad strekt.

Eerdere nummers van *Zicht op...* op www.cultuurnetwerk.nl (een selectie):

Speciaal onderwijs en cultuureducatie

De waarde van kunst- en cultuureducatie

Ontwikkelingen in museumeducatie

Een onderzoeksagenda cultuureducatie

Reggio Emilia

Cultuureducatie in de bve-sector

Talentontwikkeling en cultuureducatie

Kunsvakken in de vernieuwde tweede fase

Brede school en cultuureducatie

Kunst en maatschappij

Ruim zes jaar onderzoek cultuureducatie 2000-2006

Jongeren en cultuurdeelname

Het nieuwe leren en cultuureducatie

© Cultuurnetwerk Nederland, Utrecht, 2009